

ЧАСТИНА ДРУГА

«Чи правда те, що чуємо про відбір, газ, крематорії?»

(Прімо Леві. «Вживання в Освенцімі»)

- *Ти маєш кепський вигляд. Мабуть, тобі зле?*
- *Та ніби все гаразд.*
- *Зажурився, мабуть?*
- *Можливо. Але яке це має значення?*
- *Мусиш дати собі раду.*
- *Маєш рацію.*
- *Мусиш вчинити щось, аби покласти цьому край.*
- *А що тут можна зробити?*
- *Звідки я знаю? Поглянь довкола. На розквітлі дерева. На вітрини крамниць. На гарненьких дівчат. На якого дідька тобі все це покидати? Обіцяю тобі, що після ...*

– *Після? Ти сказав: після? Що ти маєш на увазі?*

Елі Візель. «Діалоги II», Покоління по тому

Прімо Леві поставив запитання, яке використано як заголовок до другої частини цієї книжки. Воно вразило, «звалилося» на нього одразу після приїзду до Моновітц-Буни (містечко-супутник Освенціма), куди його було направлено для примусової праці після депортації з Італії взимку 1944 року. Коли Леві вперше почув, що місцем його призначення буде Освенцім, ця назва «не викликала в нього ніяких асоціацій». Мине зовсім небагато часу, і цей хімік-єврей дізнається про відбір, газ і крематорії, але для тих, котрі щойно приїхали, уявлення про те, що діється в Освенцімі, було досить туманним. Навіть для тих, хто перебував там, потрібен був час, – хоч і трагічно малий, – щоб усвідомити, наскільки страшною була насправді дійсність Освенціма.

Надто скоро для Леві відпала необхідність задаватися питанням: «Чи правда те, що чуємо про відбір, газ, крематорії?» Він уже знав відповідь, оскільки Освенцім став його «домом», допоки не настало звільнення в січні 1945 року. У його книжці «Вживання в Освенцімі», з якої взято це запитання, описується життя та смерть у цьому концтаборі. Леві написав її, щоб відповісти на запитання, яке виникло у нього до того, як він дізнався всю правду. Бо це питання виникає й після Освенціма – у інших, в тих голосах, що запитують, вражає прикра нотка.

До Голокосту багатьом не вірилося, що таке може статися. Під час Голокосту багатьом не вірилося, що це відбувається. Після Голокосту багатьом не вірилося, що це сталося і що повторення цієї події можливе. Щоправда дехто не був достатньо поінформований про Освенцім – про його виникнення та наслідки. Є й такі, що й досі лишаються в невіданні стосовно тих реалій. Однак недовір'я та незнання – не одне й те саме, і осердям недовіри до інформації про Голокост не є необізнаність. Свідчення Яна Карського, наведені в інтерв'ю, яке він дав Кену Адельману в часописі «Washingtonian», допомагають з'ясувати стан справи.

Його справжнє прізвище Козелевський, але цей поляк, католик, що був удостоєний титулу «доброчесний неєврей» у створеному Яд Вашемом меморіалі в Єрусалимі, став Яном Карським і боровся проти окупації німцями його батьківщини під час Другої світової війни. На час готування цієї книжки до друку він – напіввідставний професор Джорджтаунського університету, в якому викладав понад тридцять п'ять років. А тоді, коли йому було двадцять із половиною років, Карський був з 1939 до 1943 року зв'язковим польського підпілля та уряду в екзилі. Потрапивши до рук гестапо і зазнавши тортур, він спромігся на втечу і продовжував виконувати небезпечні завдання.

Наприкінці вересня 1942 року Карського направляють до Лондона з метою передачі важливих повідомлень для польського уряду в екзилі. Незадовго до його від'їзду дві єврейські підпільні організації запитали його, чи не міг би він бути також і їхнім зв'язковим. Зокрема, вони попросили Карського передати відомості про те, що нацисти втілюють свій намір знищення всіх євреїв, і наголосити на тому, що лише безпосереднє втручання Союзників могло б зупинити впровадження «остаточного розв'язання». Хоча Карський погодився передати це повідомлення союзникам з антигітлерівської коаліції, один із єврейських провідників, побоюючись, що той може не повірити в його зміст, наполіг на «додаткових свідченнях». На його переконання, якщо б Карський на власні очі побачив те страхіття, яке спіткало європейське єврейство, це б допомогло розвіяти будь-які сумніви у багатьох. Так Ян Карський побував у таборі смерті в Белжеці, а також у варшавському гетто – і не один раз, а двічі.

Хоча Карський волів би не переповідати ті гострі враження, він прохоплюється: «Я бачив жахливі, жахливі речі». Детальніше, однак,

він зупиняється на питанні недовіри, з якою він зіткнувся, коли намагався переконати Союзників визнати реальність Голокосту і вжити безпосередніх заходів для полегшення становища євреїв. Він мав зустріч із президентом Франкліном Д. Рузвельтом і міністром закордонних справ Великобританії Ентоні Іденом. Він передавав інформацію і проводирям американського єврейства. Зокрема, він звертався до рабина Стівена Вайзе та судді Фелікса Франкфуртера. Однак марно – саме так Карський міг би підсумувати наслідки своєї приватної дипломатії в інтересах єврейського народу.

Як стверджує Карський, причина того, що євреїв так безжалісно покинули напризволяще і тим самим значно полегшили нацистам досягнення їхніх намірів щодо геноциду, криється, передусім, не в необізнаності. Прикриваючись недовірою, що дозволяла відкинути незручні свідчення, дуже багато хто із союзницького проводу знав, що відбувалося, і все ж їм бракувало переконаності й вони залишалися незворушними. Відповідно й діяли, – а чи перебували в бездіяльності. Щоправда, Союзники змогли врешті-решт розгромити Третій рейх, і в ході цього процесу було покладено край Голокосту. Проте ця акція не була доконечною, оскільки Карському – і тут він аж ніяк не один – ще й досі не дає спокою той факт, що «шість мільйонів євреїв загинуло. Шість мільйонів цілковито безпомічних і всіма покинутих. Без країни, без уряду, без нікого й без нічого».

Не всі випадки недовіри, з якими зустрічався Ян Карський, мали одну й ту ж природу. Він пригадує, наприклад, свою зустріч із Феліксом Франкфуртером. На прохання Франкфуртера описати, що відбувається в Польщі, Карський заходився детально передавати усе, що бачив. Франкфуртер зосереджено слухав, допоки Карський не мав уже більше нічого додати. Коли суддя порушив мовчання, що запало по тому, він сказав: «Пане Карський, така людина, як я, в розмові з такою людиною, як ви, повинна бути цілковито відвертою. Тож кажу вам, що я не можу вам повірити».

Пояснюючи свою думку, Франкфуртер наголосив, що він не підозрює Карського в олжі. Суддя ще раз підкреслив: «Просто я не можу повірити в це». Тоді й навіть тепер, розповідає Карський, така позиція залишилася йому аж ніяк не зрозумілою і додає: «Моя совість підказує мені, що я мушу свідчити, аби післявоєнне покоління – євреї й неєвреї – відчули, до чого ведуть відсутність терпимості, антисемітизм, расизм і ненависть».

Навіть якщо б Ян Карський і Прімо Леві ніколи не зустрілися, вони – побратими, які докладають спільних зусиль для здолання численних різновидів недовір'я, що прозирають у запитанні «Чи правда те, що чуємо про відбір, газ, крематорії?» Озброївшись аргументами, вони ведуть боротьбу супроти недовіри та її виплодів – ілюзії, байдужості та несправедливості. У своєму герці вони не поодинокі. Однак слова мають обмежену силу, особливо коли йдеться про недовіру та Голокост, як у тому доводилося переконуватися кожному, хто намагався свідчити про цю подію на вістрі чутливості й промовистості.

Самих слів, можливо, й замало, аби розвіяти недовіру щодо Голокосту, але без них – ретельно дібраних – недовіра користується перевагою, яку людство навряд чи може дозволити. Усі зібрані в другій частині цієї книжки твори написані людьми, які присвятили себе подоланню такої недовіри. Ці автори підходять до визначеної проблеми у різний спосіб. Дехто скрупульозно занотовує деталі історії. Інші оповідають історії. Хтось, знову ж таки, розповідає про пережите, а хтось замислюється над ним і витлумачує всі ці історії, оповіді й автобіографії.

Так само, як написані про Голокост свідчення охоплюють різноманітні жанри, так і їхні автори репрезентують різні національності і пишуть різними мовами. Більшість із них, хоч і жодною мірою не всі, – євреї, але навіть ця спільна належність допускає широкий стилістичний спектр. Однак попри таке розмаїття, існують проблеми, які є спільними для цих авторів. До подолання цих перешкод вони запрошують і своїх читачів. Ці автори, приміром, відчувають глибоку роздвоєність. Неможливо вичерпно написати про Голокост, однак ставити це собі за мету необхідно. Вони вважають себе недостатньо підготовленими до виконання цього завдання, проте вважають своїм обов'язком взятися за нього. На читача, принаймні на того, хто не був «там», припадає, відповідно, навантаження, яке можна окреслити як щось середнє між зусиллям зрозуміти та усвідомленням, що Голокост не піддається цілковитому осягненню. Ці дилеми є багатовимірними. Голокост, наприклад, не вкладається в межі уяви. Одна річ – прояви творчості, коли відкриті перед уявою можливості перевершують те, що відбувалося реально. І зовсім інша річ – з'ясування, що реальністю вже породжені такі особи, місця й події, які уява не здатна сприйняти. Як висловився із цього приводу Давид Руссе – один із авторів, уривок із твору якого репрезентовано на подальших сторінках: «Нормальні люди не знають, що все можливо».

Історія, мабуть, готує уми доби після Голокосту до більшої сприйнятливості стосовно ідеї «все можливо». Втім як можна збагнути те, що нацистський режим стояв певною мірою на позиціях «ідеалізму», який не лише дозволяв катування й убивство, але й наполягав на запровадженні їх повсякчас. Отже, залишається все та ж проблема: чи здатні слова допомогти комусь зрозуміти, що сталося, і здолати наслідки. Для Голокосту не існує ні відповідної метафори, ані відповідних аналогій. Так само Освенцім не годен бути метафорою чи аналогом для чогось іншого. Якщо усвідомлення цього спричиняє роздвоєність тих, хто пише про Голокост, вони все одно повинні відчувати, що написане ними, принаймні потенційно, здатне донести до людей щось доконче потрібне, що не може бути передане жодним іншим шляхом. Однак це переконання жодною мірою не полегшує їхнього завдання, і коли читач прагнучиме досягнути, що намагалися висловити найвидатніші автори, котрі пишуть на тему Голокосту, вони відчують, як Голокост змушує цих майстрів пера змагатися зі словом. Як можуть слова переконливо доносити істину, змальовувати те, що потребує правдивого відображення, вражати й водночас притлумлювати емоції, аби виникало чітке усвідомлення, яке б спонукало людей до правильного сприйняття? Кожний серйозний автор зустрічається з подібними проблемами, однак вони стають, як ніколи, пекучими, якщо хтось береться за тему Голокосту. У цьому випадку відбувається спротив матеріалу, слова немовби протидіють намірам автора, оскільки вони неспроможні передати все, що потрібно, і все ж немає іншого способу вираження.

Коли автори наголошують на неможливості вичерпного вираження реалій Голокосту за допомогою слів, їх іноді звинувачують у наповненні цієї події містикою. Аргументуючи ці закиди, стверджують, що ці автори або роблять Голокост настільки винятковим, що він втрачає зв'язок із рештою відповідних подій історії людства, або затемнюють і затуманюють його риторикою, котра оповиває Освенцім міфічною аурую, яка шкодить чіткому, раціональному аналізу. Такі містифікації, можливо, й існують, але ми переконані, що статті з цієї книжки до них не належать. Аж ніяк не вириваючи Голокост із реальності нашого світу й абсолютно не затемнюючи й не затуманюючи минуле, вони доповнюють суто історичне дослідження і навзаєм черпають із нього силу. Обидва ці напрями сягають своїм корінням у страхіття людських втрат, спричинених Голокостом, і живляться потребою віднайти те, що, можливо, ще збереглося від людського майбуття після того, як Освенцім виявив справжню природу надто дбайливо пещених ілюзій.

На додаток до твору Давида Руссе, в якому він застерігає, що «нормальні люди не знають, що все можливо», маємо уривок із праці Прімо Леві, в якій він проводить подальший аналіз «жахливості, а отже, й неймовірності того, що діялося в таборах». Історик Рауль Гільберг у своїй розвідці вдається до подібного дослідження, зосереджуючись на єврейському гетто як формі правління, націленій на знищення європейського єврейства. Інший видатний історик – Єгуда Бауер – визнаючи, як і Гільберг, що «головною особливістю становища євреїв за часів влади Гітлера була політична безпомічність», аналізує можливості єврейського опору під час Голокосту і дає йому характеристику – дослідження, що виявляє більше випадків героїзму – у несподіваний час і в непередбачених місцях, ніж можна було очікувати під час тих страхітливих подій.

Тадеуш Боровський, переповідаючи про те, що він як поляк – людина неєврейської приналежності – пережив у Освенцімі, вдається до жанру новели. Його оповіді, проливаючи світло на приховані виміри Голокосту, допомагають уявити собі, як могли деякі люди грати у футбол тоді, коли інших умертвляли в газових камерах. Жан Америк також свідок Освенціма. Однак цей єврей, перед тим, як туди потрапити, зазнав і гестапівських тортур. У передрукованому в цій книжці есе Америк намагається висвітлити, який відбиток наклав цей досвід на все його подальше життя, а можливо, й на життя всіх нас.

Лікар-психіатр Роберт Джей Ліфтон не був «там». Утім його аналіз ролі медиків у Голокості демонструє, наскільки важливим може бути наукове дослідження цієї події, поряд із свідченнями очевидців. Оскільки Ліфтон та інші розглядають цю подію під таким кутом зору, який, можливо, був недоступний для будь-кого, окрім Бога, тоді, коли, власне, відбувався Голокост. Працю Ліфтона доповнено в цій книжці доробками науковців-літераторів Терренса Де Пре та Лоренса Лангера. Вони досліджують, відповідно, реальності «фекального штурму» та «примусового вибору» – дві концепції, що виявилися неоціненними у спробах зрозуміти сутність Голокосту. Ці реальності не лише ілюструють твердження Давида Руссе про те, що «нормальні люди не знають, що все можливо», вони також здатні підтвердити тезу Жана Америк про те, що Голокост зруйнував і, можливо, без надії на відновлення те, що він називає «довірою до світу». В останньому есе в другій частині цієї книжки філософ Джон Рот дає оцінку цьому зруйнуванню і задається питанням, чи існують усе ж таки шляхи до відновлення такої довіри. В усіх цих

творах автори намагаються розвіяти недовіру й підтримати переконаність, необхідну для того, щоб не допускати знівечення людського життя.

Цю частину нашої книжки, як і всі інші, ми розпочали діалогом Елі Візеля. У ньому теж ідеться про здолання недовіри та про підбадьорювання. Місце дії не конкретизовано. Так само, як і дійові особи чи особа, оскільки подібний діалог людина може вести і сама із собою. Однак і сцена, і діалог не залишають сумніву в тому, що вони стосуються – своєрідним чином – Голокосту.

Голос, який запитує: «Після? Ти сказав: після? Що ти маєш на увазі?», може належати одному з тих, хто вижив. Уцілілі знають – краще за будь-кого, – що «після» передбачає «до того». Вони також знають, що «після» не може означати «залишити “до того” в минулому». Як не може «після» означати просто: дивитися вперед, жити далі й очікувати свого кінця. Для цього надто багато пережито і надто високий ступінь недовіри.

Більшість із сучасників, хто читатиме діалог Візеля, не належать до тих, хто пережив реалії Голокосту. Колись не залишиться жодного з них. Однак запитання «Після?.. Що ти маєш на увазі?», якими завершується цей діалог, зостануться пекучими й спонукатимуть до продовження діалогу. Кожний, хто замислиться над їхнім змістом, буде змушений відшукати правду про «те, що чуємо про відбір, газ, крематорії». Таке відкриття вимагає мужності і сповнює нею задля свідчення проти недовіри.